

ԱՐՑԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆԻ «ՎԱՐԱՆՐԱ»
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ*

Արմեն Սարգսյան, Լիանա Սարգսյան

Քանալի բառեր` ազգագրություն, բանահյուսություն, բարբառ, հանդես, ժողովածու, ուսումնասիրություն, հոդված, տառադարձություն, խմբագիր, հեղինակ:

Հայ ազգագրության պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր 1896 թվականին նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ Շուշի քաղաքում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսը», որով էլ *«հինք դրվեց հետագա ժողովրդագիտական ուսումնասիրությունների համար»* [1]: Կարճ ժամանակում հանդեսի շուրջն են համախմբվում անվանի մտավորականներ Մ. Աբեղյանը, Լեոն, Ստ. Մալխասյանը, Հր. Աճառյանը, Թ. Թորանյանը, Ե. Շահագիզը, Խ. Սամվելյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Վ. Փափազյանը, Գ. Լևոնյանը և շատ ուրիշներ, որոնք, նաև ակտիվ աշխատակցելով հանդեսին, տպագրում են ժողովրդագիտական մնայուն արժեքներ ներկայացնող իրենց ուսումնասիրություններն ու ժողովածուները: Լավ գիտակցելով իր նպատակի կարևորությունը, այն է՝ հրատարակել հայ ժողովրդին, նրա պատմությանը, տնտեսական դրությանը, մշակույթին վերաբերող նյութեր, եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած և առաջավոր երկրների գիտությանը քաջատեղյակ Ե. Լալայանը իր ձեռնարկությունը համարում է ոչ թե անհատական, այլ ամբողջ առաջավոր դասակարգի գործ. *«Մենք չենք խոստանում հրաշքներ գործել, դրովհետև այս ձեռնարկությունն անհատական գործ չէ և սոսկ մինի տաղանդից չէ կախուած. ազգի ուսումնասիրութիւնն ամբողջ առաջաւոր դասակարգի գործն է. երբ ժողովուրդը սիրով կը բանայ իւր սիրտն ազգագրի առաջ, երբ վերջինս կը լուսանկարէ նրան իւր բոլոր ճշտութեամբ, երբ կանխակալ և կուսակցական գաղափարները չեն պղտորիլ ո՛չ ժողովրդի և ո՛չ հետազօտողների միտքը, մեր հանդէսը կը դառնայ ժողովրդական կեանքի մի ճշմարիտ հայելի, մի շտեմարան...»*[2]:

Պատահական չէ, որ հանդեսի առաջին համարը սկսվում է «*Համառօտ տեսութիւն հայ ազգագրութեան*» բաժնով, որտեղ խմբագիրը, ըստ արժանվույն գնահատելով հայ ժողովրդի հոգեկան ու մտավոր կյանքն արտահայտող ուսումնասիրությունների հեղինակ-մատենագիրների աշխատանքը, առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում ազգագրության առանձին գոհարների արժեքին, դրանց ուսումնասիրման և պահպանման անհրաժեշտությանը:

Հանդեսի խմբագրությունը շուտով տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ լույս են տեսնում երկրորդ և հաջորդ համարները: Ընդհանուր առմամբ 1896-2016 թթ. տպագրվում է հանդեսի 26 գիրք, որտեղ լավագույնս ներկայացվում են հայ և առանձին ազգագրական շրջանների ազգագրական, բանահյուսական, բարբառագիտական, հնագիտական և տարբերույթ այլ ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ, նյութեր:

«Ազգագրական հանդեսի» *հիմնադրումը և նրա առաջին գրքի լույս ընծայումը Շուշիի Մահտեսի Հակոբյանի տպարանում առանձնակի կարևորություն ունեցավ Արցախի և մասնավորապես Շուշիի հոգևոր կյանքում, որը 19-րդ դարի վերջին իր նշանակությամբ համարվում էր Անդրկովկասի երրորդ քաղաքը*[3], և որտեղ բուռն վերելք էին ապրում հասարակական կյանքը, մշակույթն ու կրթությունը: Պատահական չէ, որ հենց Շուշիում, իր շուրջը համախմբելով Արցախի մի խումբ մտավորականների, Ե. Լալայանը

*Հոդվածն ընդունվել է 13.03.18:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ Ս.Աբրահամյանի անվ. հայոց լեզվի ամբիոնը:

նր գավառի տարբեր բնակավայրերից կարճ ժամանակում հավաքում է ազգագրական հարուստ նյութ, որն էլ խմբագրելով, լրացնելով և ամբողջացնելով Վարանդային վերաբերող տարբեր լեզուներով հրատարակված և արխիվային ձեռագիր նյութերով ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկություններով կազմված մի շարք աղյուսակներով ու տախտակներով, «Վարանդա» ընդհանուր խորագրով հրատարակում է հանդեսի երկրորդ և երրորդ գրքերում[4]:

Բ գրքում տեղադրված ժողովածուի բաժինների մեծ մասի նյութերը հավաքել է Ե. Լալայանը: Որպես հեղինակներ են նշված նաև Լ. Աթաբեկյանը՝ «Ստատիսթիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)», Ղ. Տեր-Ղազարյանը՝ «Տնտեսական դրուփին», Վ. Յ.-ն՝ «Տղաբերք և կնունք», Բ. Ա.-ն՝ «Ընտանեկան կեանք», Յ. Տեր-Հովհաննիսյանը՝ «Հիվանդություն և բժշկություն»:

Ժողովածուն սկսվում է «Մի երկու խոսք Վարանդայի պատմական անցեալի մասին» բաժնով[5], որտեղ տրվում է Վարանդա գավառի համառոտ պատմությունը, առանձին անդրադարձ է կատարվում Ամարաս վանքին:

«Վարանդայի տեղագրությունը»[6] բաժնում հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով ներկայացնում է գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, լճերը, աղբյուրները, քարայրերը (Հունոտի կարան, Շմանք, Ավանա կարան, Որվան կարան, Ծծաքարի կարան), կլիման, բուսական և կենդանական աշխարհը, հանքերը, Շուշի քաղաքը և նշանավոր գյուղերը (Ավետարանոց, Շոշու գյուղ, Կյունի ճարտար, Սարուշեն, Վարազաբուն, Նոր Թաղլար), նշանավոր վանքերը (Ամարաս, Ս. Գրիգորիս, Կուսանաց անապատ, Ղևոնդյանց անապատ, Եղիշա կուսի անապատ, Բռի եղցե, Կարմիր եկեղեցի, Բողրխանի վանք, Մավասի վանք, Շոշկա վանք), նշանավոր բերդերը (Աղջկաբերդ, Ղալին խութ, Բրդահոնջին դալա):

Շուշի քաղաքի և ամբողջ գավառի մասին վիճակագրական լուրջ տեղեկություններ են տրվում «Ստատիսթիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)» [7] բաժնում: Ուշագրավ են 1886 և 1895 թթ. բնակչության թիվը և խտությունը, բնակչությունն ըստ ազգությունների և դավանությունների, ըստ բնակության տեղի (քաղաքում և գավառում), ինչպես նաև բնակչության շարժը՝ ամուսնությունները, ծնունդները, մահացությունը, հայ բնակչության աճը, ներկայացնող աղյուսակներն ու համապատասխան վերլուծությունները:

Ծավալուն և բովանդակալից է «Տնտեսական դրուփին»[8] բաժինը, որտեղ հանգամանորեն ներկայացվում է Վարանդայի բնակչության տնտեսական զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, շերամապահությունը, մեղվաբուծությունը, ձկնորսությունը, որսորդությունը, արհեստները, գործարանային արդյունաբերությունը, առևտուրը՝ անհրաժեշտ աղյուսակներով:

Հաջորդ՝ «Լուսաւորութիւն» բաժնում[9] Ե. Լալայանը անդրադառնում է դպրոցներին, գրադարաններին, պարբերական հրատարակություններին, թատրոնին, տպարաններին, ոճրագործությանը, փոստին՝ քննության արդյունքները ներկայացնելով տարբեր աղյուսակներով:

«Ընտանեկան բարք» խորագրի տակ առանձին բաժիններով՝ «Ամուսնություն և հարսանեաց սովորություններ»[10], «Տղաբերք և կնունք»[11], «Ընտանեկան կեանք»[12], «Հիվանդություն և բժշկություն»[13], «Մահ, թաղում և մեռելոց»[14], «Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին»[15], հանգամանորեն լուսաբանված են ընտանեկան բարքերն ու ծեսերը: Ամուսնությունը և հարսենական սովորությունները քննելիս հեղինակը առանձին ենթավերնագրերի տակ անդրադառնում է այնպիսի ծեսերի ու երևույթների, ինչպիսիք են՝ օրորոցի նշանադրությունը, շալակի նշանադրությունը,

ծաղկազարդի նշանադրությունը (բարգյահ), օջախի պսակը, թոնրի պսակը, առևանգմամբ ամուսնությունը, գնմամբ ամուսնությունը, լեվիրան, ծախսը, աղջիկ ուզելը, նշանդրեքը, խոնջա տանելը, հղե կտրելը, տըշտըմաղը, քավորը, հանդերձօրհնեքը, սափրելու ծեսը, հարսնառ գնալը, փըթեթօրհնեքը, պսակ գնալը, հարսի օժիտը, հարս տանելը, մեծարքը, մկրկոչեքը:

Ընտանեկան կյանքը նկարագրելիս վերլուծության են ենթարկվում նահապետական ընտանիքի բարքերը, տրվում են ազգակցության աստիճանները, անդրադարձ է կատարվում նաև բարոյականությանը. նշվում են նահապետական բարքերի ու բարոյական ըմբռումների անկման պատճառները, որոնցից են պանդխտությունը, երկրի դիրքը, գործարանները, գորքը և այլն:

«Հիվանդութիւն և բժշկութիւն» բաժինը ներկայացնում է գավառում տարածված մի շարք հիվանդություններ՝ ականջի վշշոց, աչքացավ, անքնություն, արյունահոսություն, այտուռուց, ատամնացավ, այրված մարմին, բարակացավ, բերանհարեմք, գլխացավ, լուծ, խավարսն, խուլերա, խլություն, կատաղած շան կծած, կողքի ծակոց, կտրված մաշկ, կապույտ վերք, հազ, հարբուխ, միզակապություն, մատնաշունչ, մազոլ, մոլոքոր, ոսկրաբեկ, ոտների քրտինք, գնդակի վերք, տաքություն, ցավ տված մկանուք, փայծաղի մեծանալը, փորացավ, փորկապություն, օձի թույն, և դրանց բուժման ժողովրդական միջոցներն ու հիվանդությունների տարածման հիմնական պատճառները:

Համառոտ տրվում են նաև մահվան և թաղման հետ կապված ծեսերը, հոգու և հանդերձյալ կյանքի մասին ժողովրդի պատկերացումները:

Աշխատության մեջ ամենաընդարձակը «Հավատք» բաժինն է, որտեղ Ե. Լալայանը առանձին ենթաբաժիններով քննության է առնում լեռների, քարերի, կրակի, ջրի, ծառերի, կենդանիների, լուսավորների պաշտամունքի ձևերը, անդրադառնում նաև քաջքերին և սատանաներին, կախարդությանն ու սնոտիապաշտություններին:

Աշխատության երկրորդ մասի[16] հեղինակը նույնպես Ե. Լալայանն է, ով ուսումնասիրության համար, ինչպես նշում է, բացի իր հավաքած նյութերից, օգտագործել է Ալլահվերդյանի, Վարդապետյանի, Հովհաննիսյանի և ուրիշների՝ տարբեր գյուղերից հավաքած նյութերը[17]: «Նշանաւոր տօներ» խորագիրը կրող այս բաժնում ամենայն մանրամասնությամբ քննության են առնված 19-րդ դարի վերջին Վարանդայում տարածված տոները՝ Նոր տարի, Ծնունդ և ջրօրհնեք, Սուրբ Սարգիս, Բարեկենդան, Տյառնընդառաջ, Մեծ պաս, Ծաղկազարդ, Չարչարանաց շաբաթ, Չատիկ, Համբարձում, Լուսավորչի պաս, Վարդավառ, Նավասարդ, դրանց հետ կապված զանազան ծեսերը, կերակրատեսակները, խաղատեսակները և այլ հանգամանքներ:

Կարևոր նշանակություն ունեն նաև աշխատության մեջ ընդգրկված լուսանկարները՝ «Շուշի», «Շուշեցի հայ կինն ու իր թոռը», «Շուշեցի այան ու հարսը», «Շուշեցի կինը փողոցում», «Մոլլան ազան տալիս», «Զենքեր», «Շուշու ջրկիր», «Վարանդեցի հայ գեղջկուհի», «Վարանդեցի հայ կին», որոնք հիմնականում ունեն ազգագրական բնույթ և այդ ժամանակաշրջանի եզակի նմուշներից են:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին դեռևս բանագիտությունը առանձնացված չէր որպես առանձին գիտություն: Թերևս դրանով պետք է բացատրել, որ ժամանակի մի շարք ուսումնասիրություններում և ժողովածուներում (այդ թվում՝ «Ազգագրական հանդեսում») տպագրված բանահյուսական նյութերը ներկայացվում են ազգագրականի հետ միասին: Նման բազմաթիվ նյութեր են ընդգրկված նաև «Վարանդա» ժողովածուում[18], որտեղ հեղինակները տարբեր բաժիններում այս կամ այն երևույթը նկարագրելիս հաճախ են անդրադարձել դրանց հետ կապված ժողովրդական ստեղծագործություններին՝ հիմնականում գրառված Ղարաբաղի բարբառով՝ ժամանակի գի-

տական տառադարձությամբ: Առատ են ասությանին բանահյուսության նմուշները, որոնք հիմնականում ընդգրկված են ընտանեկան բարքերի ու ծեսերի նկարագրություններում: Դրանց մեջ հաճախ են հանդիպում բարենադրություններ ու օրինանքներ՝ «Բարով դու էլ մին տղա բիրիս...», «Շէն կէնաս», «Հորով, մորով ու բախտաւոր գավակ լինի», «Աստոծ ձեզ պահի», «Քո շոքը ոչ պղկասի իմ գլխան...», անեծքներ՝ «Քու հոր տոնը պրիշակ մնա», «Քու մոր մադարը կտրե, որ քեզ նմանը ինծանու քցից», «Ծոխդ կտրե», «Պոչերդ կտորիմ», «Ծամերդ տըխտակին սանրիմ», «Ծծերավդ չանգալ ընկնիս», «Մին ծըկիս, հըզեր փըքիս», «Հանց օրի կյաս, օրին ծնընդկանը թըմաշա կյատ, այլ բանաձևումներ՝ «Չոր տառեխ», «Քավթառ գըլխակեր», «Աստված, էնքան մեր խեզանը պահիս, չըքօրանը ես մեռնիմ, հարսին նան տղի ումուդ չընգնիմ» և այլն:

Հարսի և ընտանիքի մյուս անդամների փոխհարաբերություններն ու նրանցից յուրաքանչյուրի բարոյական նկարագիրն է բնութագրում «Ընտանեկան կեանք» բաժնում գետեղված չափածո ստեղծագործությունը[19], որտեղ հիվանդ հարսը աղերսական ծայնով դիմում է ընտանիքի անդամներին՝ մի գդալ ջուր խնդրելով, սակայն ոչ մեկը չի կատարում նրա խնդրանքը («Սկեսուր, սկեսուր՝ սկարհան, Սերտս էրեց, մի գդոլ ջուր. Պատրոն, պատրոն, պտորհան, Սերտս էրեց, մի գդոլ ջուր: Տալիկ, տալիկ՝ սև սալիկ, Սերտս էրեց, մի գդոլ ջուր: Տեգրակին, տեգրակին՝ օձին ծակին, Սերտս էրեց, մի գդոլ ջուր. Նշանած, նշանած՝ Ըստըծու խըզըհանած, Սերտս էրեց, մի գդոլ ջուր»), մինչև ամուսինը գալիս և տալիս է ջուրը, որը խմելուն պես հիվանդը մեռնում է:

Այս բաժնում է ընդգրկված մեկ այլ չափածո ստեղծագործություն, որն ունի քնարական բնույթ և ներկայացնում է սիրահար զույգի զուգերգը[20]: Երգը սկսում է տղան՝ «Սարերը ձինը կոխալ ա, Քարիա, ես հունց կյամ: Փողոց, փողոց պղնձի ա, Քարիա, ես հունց կյամ: Կտոր, կտոր լուսնունկյա ա, Քարիա, ես հունց կյամ: Չեր պառավը մըրթմըրթում ա, Քարիա, ես հունց կյամ: Չեր շոնը հաչմաչում ա, Քարիա, ես հունց կյամ: Չեր որցակը ծկլթում ա, Քարիա, ես հունց կյամ: Չեր դիտընը ճռճռում ա, Քարիա, ես հունց կյամ», որին աղջիկը պատասխանում է՝ «Սարերը ձինը կոխալ ա, Կանանչ թըլավ եկ: Փողոց, փողոց պղնձի ա, Լեն կըրմնջավն եկ: Կտոր, կտոր լուսնունկյա ա, Ծառեն շոքավը եկ: Մեր պառավը մըրթմըրթում ա, Ետնուց դըլվավն եկ: Մեր շոնը հաչմաչում ա, Պատառը քցի, եկ: Մեր որցակը ծկլթում ա, Կոտան քցի, եկ: Մեր դոռնը ճըլվըզտում ա, Տափանը եղե, եկ»:

Վարանդայում ժամանակին լայնորեն տարածված էին ավանդությունները, որոնց մի մասը տեղ է գտել ժողովածուում, մասնավորապես «Հավատք»[21] խորագրի տակ ընդգրկված նյութերում, որտեղ ներկայացված են տարբեր լեռների, քարերի, ժայռերի, կրակի, ջրի, ծառերի, թռչունների, կենդանիների, երկնային լուսատուների, երևույթների, քաջքերի, սատանաների, սրբավայրերի ևն մասին եղած տասնյակ ավանդություններ:

Այստեղ կան նաև որոշ աղոթքներ, ինչպես՝ «Գնացի Երուսաղեմ, տեսա մին ծառնը, Էդ ծառիցը դուրս էկավ մին ճյողնը, Ընդրանից դուրս էկավ մին ուրիշ ճյողնը, Ընդրանից դուրս էկավ մին ուրիշ ճյողնը, «Ութնձի ճյողնիցը կախվեց մին ոչխար, Մոտըկացի, բռնեցի, Անտենակ մորթեցի, Անջուր լվացի, Անկրակ եփեցի. Ես կերի՝ սրտմնա չի, Դու խե սրտմնա իս ըլալ»:

Հարկ է նշել, որ Ա. Նազինյանի խմբագրությամբ «Վարանդա» ժողովածուն՝ լեզվական, քերականական, ոճական որոշ անհարթությունների, բացթողումների ու վրիպակների ճշգրտմամբ ու լրացմամբ, «Ազգագրական հանդեսում» տպագրված «Գանձակի գավառ (նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար)» ժողովածուի հետ «Արցախ» խորագրով վերահրատարակվել է 1988թ.՝ կազմելով Ե. Լալայանի երկերի հինգ-հատորյակի 2-րդ հատորը[22]:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խենյան Է., Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները), «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Եր., 2007, էջ 343;
2. «Ազգագրական հանդես», Շուշի, 1896, Ա գիրք, էջ 5:
3. Нагорный Карабах (историческая справка), Ер., 1988, стр. 83
4. Լալայան Ե., Վարանդա. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրության համար, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 5-244, Վարանդա, նշանաւոր տօներ, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, էջ 338-349:
5. Բ գիրք, էջ 5-8:
6. Նույն տեղում, էջ 9-53:
7. Նույն տեղում, էջ 54-76:
8. Նույն տեղում, էջ 77-101:
9. Նույն տեղում, էջ 102-112:
10. Նույն տեղում, էջ 113-144:
11. Նույն տեղում, էջ 144-150:
12. Նույն տեղում, էջ 151-172:
13. Նույն տեղում, էջ 173-178:
14. Նույն տեղում, էջ 178-184:
15. Նույն տեղում, էջ 185-186:
16. Գ գիրք, էջ 338-349:
17. Նույն տեղում:
18. Մանրամասն տե՛ս Վարդանյան Ս., Վարանդայի բանավոր մշակույթը Ե. Լալայանի և նրա թղթակից բանահավաքների գրառումներում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 2015, N2, էջ 356-367:
19. Բ գիրք, էջ 156:
20. Նույն տեղում, էջ 171-172:
21. Նույն տեղում, էջ 187-244:
22. Լալայան Ե., Երկեր հինգ հատորով, Եր., 1988, հ.2:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Արցախի ազգագրությունը Երվանդ Լալայանի «Վարանդա» ուսումնասիրության մեջ Արմեն Սարգսյան, Լիանա Սարգսյան

Հոդվածում քննության է առնվում «Ազգագրական հանդեսի» Բ և Գ գրքերում Ե. Լալայանի խմբագրությամբ հրատարակված «Վարանդա» ժողովածուն, որտեղ տրված է Արցախի Վարանդա գավառի 19-րդ դարավերջի ազգագրական ամբողջական նկարագիրը: Ուշադրություն է դարձվում նաև ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված բանահյուսական նյութերին ու լուսանկարներին, որոնք հիմնականում ունեն ազգագրական բնույթ:

РЕЗЮМЕ

Этнография Арцаха в работе Ерванда Лалаяна "*Варанда*"
Армен Саркисян, Лиана Саркисян

Ключевые слова: этнография, фольклор, диалект, журнал, коллекция, исследование, статья, транскрипция, редактор, автор.

В статье рассматриваются материалы из сборника "Варанда" Е. Лалаяна, напечатанные в изданиях Б и Г журнала "Азгагракан андес", в которых дана общая этнографическая характеристика провинции Варанда к концу XIX-го века. Уделяется внимание также фольклорному материалу и фотографиям, которые имеют в основном этнографическую сущность.

SUMMARY

On Analysis Of Artsakh Ethnography In Ervand Lalayan's "*Varanda*"
Armen Sargsyan, Liana Sargsyan

Keywords: ethnography, folklore, dialect, journal, collection, research, article, transcription, editor, author.

The article analyses "Varanda" collection printed by E. Lalayan in "Azgagrakan handes" (B and G editions), where the total ethnographic description of the 19th century Varanda, Artsakh province, is introduced. Special attention is also paid to folklore materials and photographs, which have ethnographic essence.